

МУРОЖААТНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ВА СПОНТАН ДИСКУРСДА ФУНКЦИОНАЛ ТИПОЛОГИЯСИ

Р.Х.Равшанова - ўқитувчи

Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: институционал ва спонтан дискурс, адресатнинг фаолияти, стимул-реплика, амалий грамматика, нуткий этикет қоидалари.

Ключевые слова: институциональный и спонтанный дискурс, активность адресата, стимул-репликация, практическая грамматика, правила речевого этикета.

Key words: institutional and spontaneous discourse, activity of the addressee, stimulus-replication, practical grammar, rules of speech etiquette.

Адресатнинг фаолияти, ҳаракати, қиликлари, қилмишлари, гаплари, хийла-найранглари ва бошқаларнинг сабаби доим адресантни кизиктириб келган. Сабабларнинг моҳиятини билиш учун адресант ҳам ўзига яраша гап-сўзлар, ҳаракатларни амалга оширади, яъни нуткий мулоқотга киришади. Сабабларни аниқлаш учун пайдо бўладиган кундалик эҳтиёж “сабаб” нуткий этикет вазиятини юзага келтиради. Адресант нуткий этикет вазиятини ҳосил қилиш учун стимул-реплика кўринишидаги машҳур, махсус туртки *нега-нима* учун саволини беради. Саволнинг бош қисми *нега* сўроқ олмоши билан ифодаланган.

Ўзбек тили ўқитувчилари хорижий талабаларга инглиз амалий грамматикасини ўргатиш жараёнида уларнинг диққат-эътиборини алоҳида *нега-нима* учун саволининг грамматик шаклида тўхтатишга ҳаракат қиладилар. *нега* саволининг грамматик шакли одатдаги махсус саволлар грамматик шаклидан фарқ қилмайди. Бироқ бу бежиз эмас. Сабабият сабаб ва оқибатни ўзаро алоқадор қилади. Сабаб бирламчи, оқибат иккиламчи. Яъни сабаб оқибатни туғдиради. Шунинг учун реакция-репликада нарсаси ва ҳодисалар ўртасидаги умумий муҳим алоқани ифодаловчи сабаб-оқибат муносабатларини қувватлантирувчи учқунлар ётади ва унинг таркибида *чунки* сўзининг мавжудлиги ҳам бежизга эмас. Ўқувчилар *нима* учун...? саволига жавобни айнан шу *чунки* сўзи билан бошлашга ҳаракат қиладилар. Ўқитувчи анъаналарга содиқ қолган ҳолда, аввало, ўқувчининг ўзини саволларга жавоб беришдан тўхтатиб, жавобни *чунки* дан бошламаслик, бу одобсизлик эканлигини уқтирган ҳолда маслаҳат беради. Бироқ ҳозирда жуда кўплаб тенденциялар ўзаро алмашди. Ўқитувчи томонидан билдирилган фикр ва панд-насихатлар бир пайтлар тўғри ҳисобланган бўлса, ҳозирга келиб *нега* – *негаки* муносабатлари шитоблик билан оғзаки сўзлашув нуткига мустаҳкам ўрнашмоқдаки, ҳеч ким уларнинг андишасизлик аломати эканлиги ҳақида асло бош қотирмапти, аксинча, ушбу муносабатларнинг кенгайтирилган шакллари билан бирга параллел тарзда яшовчанлигини мустаҳкамлаб бормоқда:

Бирпас олдида чакчақлашиб турдик. У хай-хўйлаб ўтган-кетганни чақирар, идиши бўлса, идишини, бўлмаса – қўйни-қўнжини олмага тўлатиб жўнатар эди.

– Пулини нега олмаяпсан?

– Э, отамга қавм бўлади, ноқулай. (чунки)

– Буниси-чи?

– Э, эна жамоатимиздан қариндош...(сабаби)

– Олманг кўп бўлса, давлатга топширвормайсанми, бундай қилиб ўтиргунча?

– Қарзим борми? Арзон олади! (Нега?)

– Ахир, ҳаммага текин улашяпсан-ку?

– Э, бири ҳеш, бири табор. (сабаб)

– Сенга бегонаси бормикан Бойсунда?

– Бор, – деди Рамазон тиржайиб. – Мана – сен! Мусофир, сотқин, шаҳарлик!

У кечкурун бир тўрхалта сара олма кўтариб уйимизга келди.

– Яхшими, ёмонми, шоир номинг бор, кўчада олма кўтариб юрсанг обрўинг бузилади, дедим...(сабабини ўзига хос тарзда ифодалаган. Боғловчиларнинг ҳолати

ҳам йўқ.)[2:7].

Одатда расмий адабий суҳбатларда нега, нима учун деган саволларга чунки боғловчиси ёрдамида жавоб берилади. Э.Аъзамнинг ўзига хослиги шундаки, халқнинг жонли мулоқотини асарга тўғридан-тўғри олиб қиради.

Юкорида келтирилган парчадан ҳам Рамазон дўстининг “Пулини нега олмаяпсан?” деган саволига ўзича, ўз ҳолича табиий жавоб беради: (Э, отамга қавм бўлади, ноқулай. – Буниси-чи? – Э, эна жамоатимиздан қариндош...) жумлаларга чунки сабаб боғловчисини қўшса ҳам бўларди, аммо шарт ҳам эмас.

Яна бир мисол:

— Кечирасиз, мен боролмайман.

— Нега?

— Негаки... мен ўзим шунакаман, — деди Муқаддас. — беш олган куним ҳеч дарс тайёрлай олмайман. — Бўлмаса... кинога борайлик! — дедим мен. дедим, шў сўзни айтишга журъат этганимдан ўзим ҳам хайрон қолиб, қизариб кетдим”[1:23].

Эркин Аъзам услубидан фарқли ўлароқ. Одил Ёқубовда грамматик қолиплардан кўпроқ фойдаланилгани маълум бўлди. “Нега?” деган саволга “Негаки...” деб жавоб берилмоқда.

Биз мисол тарикасида келтирган гуруҳлар уларнинг тўрт - мустақил, чегарадош, комбинацияланган ва ҳамроҳ каби гуруҳларига мансубдир. Бизнингча, “устунлик”, “мойиллик”, “тахмин”, “зарурат”, “зиддият” каби вазиятлари мустақил; “таклиф”, “нийат”, “сабаб” каби вазиятлар чегарадош ҳисобланади. Чегарадош вазиятларнинг мураккаб, комбинацияланган диалог-суҳбатларни вужудга келтириш хусусиятларининг мавжудлиги уларнинг яна такрор шаклланган “устунлик”, “эхтимоллик”, “гумон”, “истаксизлик”, “пушаймонлик”, “хижолатчилик” гуруҳларига алоқадор қилиб қўяди.

“Омад, қониқиш, роҳатланиш”, “буйруқ, тақик”, “ҳукм”, “қайғуриш, ҳавотирланиш» вазиятларини гуруҳларнинг комбинацияланган турига киритилади. Яна қайта шаклланган тематик гуруҳлари ичидан “ишонч – ишончсизлик”, “умидсизлик”, “асабийлашиш”, “таажжуб – гумон”, “қониқиш – ҳамдардлик”, “бефарқлик”, “бўйсунмиш – бўйсунмаслик” гуруҳларининг компонентлари кўп қўлланилади.

“Умидсизлик”, “асабийлашиш”, “ҳукм”, “ҳурмат”, “эхтимоллик”, “гумон”, “пушаймонлик” гуруҳлари ноуниверсал янги аниқланган гуруҳлар сирасига қиради. Улар ичидан фақат “ҳурмат” гуруҳи компонентлари соф ҳолда қўлланилади. Шунинг учун соф гуруҳлар сирасига киритилади. Нуткий вазият жараёнида “мурожаат”, “миннатдорлик”, “илтифот” тематик гуруҳлари ўз позицияларини ўзгартирмади. Улар универсал ҳамроҳлар сифатида ўз позициясида қандай мустаҳкам ўринни эгаллаган бўлса, янги аниқланган тематик гуруҳлар ичида ҳам ўз позициясини йўқотмайди. Қуйидаги диалоглар орқали ушбу ҳолатларни намойиш қилиш мумкин:

“Омад, қониқиш, роҳатланиш”

Ўзбек тилида қуйидагича ифодаланади:

А. Устоз (мурожаат), мен танловда ғолиб бўлдим!

Б. Қандай ақлли бола! (илтифот) Табриклайман!

А. Мен қандай раҳмат айтишни билмайман. Сиз

менга кўп ёрдам бердингиз. Мен буни жуда қадрлайман. (миннатдорлик)

“Таклиф”

А. Мободо картани ўйнашни истамайсизми? (мурожаат) Сиз бу ерда энг ақлли одамсиз. (илтифот) Мен сизлар билан карта ўйнашни яхши кўраман.

Б. Нега бўлмас экан?

А. Ох, раҳмат. (миннатдорлик)

“Зиддият”

— Мабодо... кейин, тўрмушда қийналиб қолсанг... аҳмоқлик қилиб юрма, олдимга бор. Тўғри боравер, тушундингми? (мурожаат, маслаҳат)

— Сўлаймон ака! (мурожаат)

— Тушундингми? — юзимга қарамасдан деди у ва жавобимни ҳам кўтмасдан вазмин, оғир қадамлар билан ҳовлидан чиқиб кетди. Тишимни тишимга босиб, муштимни тўгдим.

“Йўқ бормайман, ҳеч қачон бормайман!” У менга бир оғиз илик сўз айтмади, нимага шундай қиялсан, деб бир оғиз сўрамади ҳам. менинг дилимда ҳам ўзимга яраша бир дардим борлигини билишни истамади!.. “Йўқ, раҳмат, бормайман!” [1:27].

Мулоқотда суҳбатдошлардан бири қанчалар ғамхўрлик билан мурожаат қилмасин, барибир тингловчи уни рад этмоқда. Бу ҳолат мулоқотда муайян зиддиятни келтириб чиқаради.

Ўзбек институционал ва спонтан дискурслардаги мурожаат қолиплари жамият томонидан қабул қилинган нутқий мулоқот этикети тур ва шакллари

Адабиётлар

1. Одил Ёқубов. Муқаддас. – Тошкент: // “Адабиёт ва санъат”, 1963. – 47-б.
2. Ёркин Аъзам. Эртан билан хайрлашув: Анойининг жайдари олмаси. Қиссалар ва ҳикоялар. -Тошкент: ЎЗМЭ, 2007. 200-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мурожаатнинг институционал ва спонтан дискурста функционал типологияси ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, ўзбек институционал ва спонтан дискурслардаги мурожаат қолиплари, нутқий мулоқот этикети тур ва шакллари ҳамда ўзбек халқи мулоқот этикети бошқа миллатлар, хусусан, ғарб мурожаат шакллари билан фарқланиши ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается функциональная типология обращения в институциональном и спонтанном дискурсе. Также исследуются модели речи в узбекских институциональных и спонтанных дискурсах, типы и формы речевого этикета, а также различия между формами речевого этикета узбекского народа в других странах, особенно на Западе.

SUMMARY

The article discusses the functional typology of addressing in institutional and spontaneous discourse. It also examines the patterns of speech in Uzbek institutional and spontaneous discourses, the types and forms of speech etiquette, and the differences between the forms of speech etiquette of the Uzbek people in other nations, especially in the West.

ФРАЗЕОЛОГИК ПОЛИСЕМИЯ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ЛИСОНИЙ АСОСЛАРИ

С.Ж.Рахимова – ўқитувчи

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Ўрганч филиали академик лицейи

Таянч сўзлар: полисемия, фразема, ибораларда кўпмаънолилик, маънодошлик, семантика, стилистика, лисоний имконият.

Ключевые слова: полисемия, фразеология, множественность во фразах, семантика, стилистика, лингвистическая возможность.

Key words: polysemy, phraseology, plurality in phrases, semantics, stylistics, linguistic possibility.

Фразеологик бирликлар лисоний жиҳатдан тадқиқ этилганда уларни бошқа тил бирликлари билан грамматик, семантик жиҳатдан фарқлаш зарурати ҳам юзага келади. Жумладан, Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, О.С. Ахманова, В.Л. Архангельский, Ю.А.Гвоздарев, С.Ройзензон, Ю.Авалиани, А.Бушуй каби рус тилшунослари фразеологизмларнинг семантик ҳодиса эканлигини таъкидлайди [1:246-300]. Айрим тилшунослар З.Г.Ураксин, Г.А.Байрамов, Ф.А.Ғаниев, Г.Х.Ахунзянов, Л.К.Байрамова, М.Ф.Черновлар [3], хусусан, ўзбек тилшунослари билан Ш.Раҳматуллаев, Б.Ўлдошев, А.Маматов кабилар *икки ёки ундан ортиқ сўздан таркиб топган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга муқобил, яхлитлигича устама кўча маъно аңлатадиган лугавий бирликларни* [4] фразеологик бирлик

ҳисоблайдилар.

Иборалар соҳасида чуқур тадқиқотлар олиб борган Ш.Раҳматуллаев фразеологик бирликларнинг маъно табиатини *биттадан ортиқ сўз яхлитлигича маълум бир образ асосида, кўчириш йўли билан семантик тараққиётни бошдан кечиради* [5] деб таъкидлаб, муайян образ асосида юзага келган маънога фразеологик маъно деб қарайди.

Фразеологик бирикмаларнинг шаклланиш жараёни ҳақидаги илмий изланишлар, фразеологик бирликлар таҳлил қилинганда уларнинг ҳосил бўлиши, кўпинча, ўхшашликка асосланишини кузатиш мумкин. Айниқса, полисемантик ибораларда: Boshlarini bir joyga qovushtirdi – 1) hamjihat bo'lib birlashtirdi 2) oila qurdirdi. Boshi aylandi – 1) behud bo'ldi, muvozanatini yo'qotdi 2) esankiradi.